महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२० **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

कौटलीयेऽर्थशास्त्रे विद्यासमुद्देशः

प्रो.सत्यनारायण आचार्यः*

उपक्रमः

भारतीयशास्त्रपरम्परायामर्थशास्त्रस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते इति विदन्त्येव विद्वांसः। अस्यैव शास्त्रस्य वेदमूलकत्वं प्रमाणयन्ति विचक्षणाः, अर्थशास्त्रप्रतिपादकानां शब्दानां वेदेषु प्राचुर्येण प्रयोगात्। दिङ्मात्रं यथा - 'सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा'[१] इत्यत्र राजशब्दः, 'महते जानराज्याय'[२] इत्यत्र राज्यशब्दः, 'वरणः पस्त्यास्वा साम्राज्याय सुक्रतुः'[३] इत्यत्र साम्राज्यशब्दः, 'अग्निं यूतं हवामह'[४] इत्यत्र यूतशब्दः इत्यादि।

विद्यानां गणनाप्रसङ्गे अष्टादशविद्यासु अर्थशास्त्रमन्तर्भवतीति विष्णुपुराणे कथ्यते। यथा-

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश।।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादश स्मृताः।।[५]

---

* पूर्वविभागाध्यक्षः, साहित्यविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः।

[१] शु.य.९/४०

[२] तत्रैव

[३] शु.य. १०/२७

[४] ऋ.१/१/१

[५] विष्णु.पु.३/६/२८,२९

तत्र आयुर्वेद-धनुर्वेद-गान्धर्वाणां त्रयाणामुपवेदानां साहचर्येण वर्णनात् अर्थशास्त्रस्यापि उपवेदत्वं स्वीक्रियते।

किमिदमर्थशास्त्रम्?

तत्र अर्थो नाम येन मनुष्यः स्वकीयं जीविकानिर्वाहं करोति, येन च स्वकीयां स्थितिं साधयति, यैश्चोपायैस्तदीया जीवनसाधनप्रदायिनी वृत्तिः, स्थितिः, जीविका वा वर्तते इति ज्ञायते। एतादृशस्य अर्थस्याश्रयभूता भूमिरेवेति कौटल्यमते अर्थोनाम मनुष्यवती भूमिरुपलक्ष्यते। तच्च राज्यमित्युच्यते। अर्थस्य प्रतिपादकानि शास्त्राणि अर्थशास्त्राणि, पूर्वाचार्यैः प्राचेतस-मनु-शुक्र-बृहस्पतिप्रभृतिभिः प्रस्थापितानि। तानि सर्वाणि संगृह्य सकलाधारभूतमर्थशास्त्रं कौटल्येन कृतमिति ग्रन्थारम्भे सूचितं यथा-

'पृथिव्या लाभे पालने च यावन्त्यर्थशास्त्राणि पूर्वाचार्यैः प्रस्थापितानि प्रायशस्तानि संहत्यैकमिदमर्थशास्त्रं कृतम्।'[१] इति।

अर्थशास्त्रस्योपादयता

अनेन शास्त्रेण राज्ञः, राजपुत्रस्य, राज्यस्य, राज्यवासिनां, मनुष्याणां, पशूनां, वृक्षलतादीनामपि सुरक्षा भवतीति सुमहदुपादेयमिदं शास्त्रम्। कौटल्यमते राज्ञः प्रजापालनकर्मणि अष्टादशतीर्थानि मन्त्रि-पुरोहित-सेनापतिप्रभृतीनि भवन्ति। राज्यरक्षणाय उपादेयानि तथ्यानि शास्त्रेऽस्मिन् वर्णितानि। तस्मादर्थशास्त्रमिदं राजशास्त्रमित्यपि कथ्यते। शास्त्रान्तरवदस्यापि अर्थशास्त्रस्य परम्परा विद्यते। तदुक्तं महाभारते शान्तिपर्वाणि १५तमेऽध्याये-

---

[१] कौ.पु.७

न वै राज्यं न राजासीन्न च दण्डो न दाण्डिकः।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम्।।
नष्टे ब्रह्मणि धर्मे च देवांस्त्रासः समाविशत्।
ते त्रस्ता नरशार्द्दूल! ब्रह्माणं शरणं ययुः।। इत्यादि।

एतदनुसारं ब्रह्मा, शिवः, इन्द्रः, बृहस्पतिः, शुक्रश्चेति पञ्च स्वर्गीया अर्थशास्त्रकाराः प्रसिद्धाः। मनुष्यलोके मनु-नारद-पाराशर-भरद्वाजप्रमुखा द्वादश भवन्ति। एतेषु द्वादशः कौटल्यः आत्मानं सर्वत्र कौटल्यशब्देन दर्शयति। यथा- चतस्र एव विद्याः इति कौटल्यः[1]।

अस्याः संज्ञायाः कौटल्य इति कौटिल्य इति च द्विधा व्यवहारो दृश्यते। अर्थशास्त्रप्रणेता कौटल्यः कुटलवंशजः विष्णुगुप्तः। ग्रन्थान्तश्लोके यथा-

दृष्ट्वा विप्रतिपत्तिं सूत्रेषु भाष्यकाराणाम् ।
स्वयमेव विष्णुगुप्तश्चकार सूत्रं च भाष्यं च।। इति।

कौटल्यस्तु चन्द्रगुप्तस्य गुरुर्मन्त्री च। तदुक्तं तत्रार्थशास्त्रोपसंहारे-

येन शस्त्रं च शास्त्रं च नन्दराजगता च भूः।
अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम्।। इति।

अर्थशास्त्रे विद्यासमुद्देशः

सम्पूर्णेऽस्मिन् शास्त्रे पञ्चदश अधिकरणानि, सार्द्धैकशतमध्यायाः, अशीत्यधिकैकशतं प्रकरणानि तथा षट् सहस्रं श्लोकाश्च विद्यन्ते। तत्र विनयाधिकारिकं

[1] कौ.१.२.८

नाम प्रथमाधिकरणं प्रथते, यत्र अष्टादशप्रकरणानि विलसन्ति। तेषु प्रथमाधिकरणस्य प्रथमं प्रकरणं विद्यासमुद्देशः त्रिभिः अध्यायैः प्रदर्शितः। विद्यानां समुद्देशः विद्यासमुद्देशः। आन्वीक्षिकी, त्रयी, वार्ता, दण्डनीतिश्चेति चतस्रः विद्याः भवन्ति। एतासां विद्यानां समुद्देशः नाम सम्यक् निर्देशः, संस्थापनं वा संक्षेपनिर्देशः इति केषाञ्चन मतम्[१]।

विद्याग्रहणे विनयस्य महत्त्वमुद्घोषितं कौटल्येन। अतः प्रथमाधिकरणस्य नाम विनयाधिकारिकमिति कृतम्। विनयः अर्थात् विद्यादिशिक्षणम्। तस्याधिकारः प्रस्तावो विनयाधिकारः, सोऽस्मिन् अस्ति इति। चतसृणां विद्यानां पण्डितैः सह संयोगः वृद्धसंयोगः कथ्यते। विद्याग्रहणे इन्द्रियजयः अपेक्ष्यते। सुशासननिमित्तं सचिवानां मन्त्रिणां, पुरोहितादीनां च नियोजनं कथं करणीयमिति ज्ञानमावश्यकम्। अमात्येषु राजविषये कः शुचिः, कश्च अशुचिरिति ज्ञातव्यम्। गुप्तचराणां तत्कार्ये नियोजनं, शत्रोः सकाशात् आत्मपक्षाणां सुहृदां रक्षणं, शत्रुराज्ये तेषां स्वपक्षे आनयनम्, समुचितविचारेण कार्यनिरूपणम्, दूतप्रयोगः, राजपुत्ररक्षणम्, बहिः स्थापिते राजपुत्रे राज्ञः कर्त्तव्यम्, राज्ञः दैनिकं कर्मनिधारणम्, निशान्ते राज्ञः गृहसुरक्षादिकार्यं तथा स्वस्य राज्ञश्च रक्षणार्थं कर्म सम्पादनं विनयाधिकारे सूचितमस्ति। अत्र अधिकरणान्तरेषु राजवृत्तिः चर्चिता।

आन्वीक्षिकीस्थापना

कौटलीयार्थशास्त्रे द्वितीयेऽध्याये विद्यासमुद्देशः प्रतिपादितः। आदौ आन्वीक्षिकीस्थापना कृता। अर्थतत्त्वस्य हेतुभिः परीक्षणमन्वीक्षा, सा प्रयोजनमस्या इति आन्वीक्षिकी हेतुविद्या। ततः त्रयीस्थापना विहिता। ऋग्यजुःसामानि-त्रयी। तदनु वार्तादण्डनीतिस्थापना कृता। कृषिवाणिज्यपशुपालनानि वार्ता। दण्डनीतिः-राजनीतिः। एताभिः विद्याभिः धर्मार्थौ यद् विद्यात्, तद् विद्यानां विद्यात्वमित्यपि निगदितम्।

---

[१] द्र.कौटलीयमर्थशास्त्रम्, पं.कुलमणिमिश्रः, पृ.२

कौटल्यमते- 'साङ्ख्यं योगो लोकायतं चेत्यान्वीक्षिकी।' कपिलमुनिप्रोक्तं प्रकृतिपुरुषविवेचकं शास्त्रं भवति सांख्यम्। ध्यानधारणादिप्रतिपादकं पतञ्जलिप्रदर्शितं शास्त्रं भवति योगः। लोकायतं नाम न्यायशास्त्रम् एतत् सर्वम् आन्वीक्षिक्यामन्तर्भवति। तत्र त्रयीप्रतिपाद्यौ धर्माधर्मौ। वार्तायां नाम कृषिवाणिज्यादिषु अर्थः अनर्थश्च भवतः। कृष्यादिजन्यशस्यादिरूपं फलं भवति अर्थः। एतद् विपरीतः फलाभावः अनर्थः। दण्डनीत्यां नीतिशास्त्रपालनेन नयः, नीतिमार्गत्यागेन अनयः इति कथ्यते। एतासां त्रय्यादीनां परस्परसंबाधे सति बलाबले ग्राह्याग्राह्यत्वे हेतुभिः अन्वीक्षमाणां निरूपयन्ती सती आन्वीक्षिकी लोकोपकारिका कथ्यते। इयं विद्या विपदि अभ्युदये च अविकृतत्वेन बुद्धिं स्थापयति। किं च कर्त्तव्यनिरूपणात्मकं प्रकृष्टं ज्ञानम्, विषयोपन्यासाय उच्चार्यमाणं वाक्यम्, सन्धिविग्रहादिलक्षणां क्रियां चेति विषयेषु सर्वत्र पटुतां सम्पादयति। अस्याः विद्यायाः प्रशंसायां कथ्यते -

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।
आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता।।[१]

त्रयीस्थापना

तत्र तृतीयेऽध्याये विद्यासमुद्देशप्रकरणे त्रयीस्थापना कृता। सामवेदः, ऋग्वेदः, यजुर्वेदश्चेति त्रयो वेदाः त्रयी। अथर्ववेदः, महाभारतादिरितिहासवेदाश्च सर्वे वेदाः कथ्यन्ते। शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-च्छन्द-ज्योतिषशास्त्राणि त्रय्याः अङ्गानि। एतानि षडङ्गानि अङ्गवत् उपादेयानि भवन्ति। वेदप्रतिपादितः धर्मः ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राणां चतुर्णां वर्णानां ब्रह्मचर्य-गार्हस्थ्य-वानप्रस्थ-यतिव्रतानां चतुर्णामाश्रमाणां चोपकारकः। यजन-याजन-अध्ययन-अध्यापन-दान-प्रतिग्रहाणि ब्राह्मणधर्मत्वेन प्रतिपादितानि। क्षत्रियस्य अध्ययनं, यजनं, दानं, शस्त्रेण जीवनधारणं, भूतरक्षणं चेति

[१] कौटलीयमर्थशास्त्रम्, २/१५

धर्मः। वैश्यस्य अध्ययनं, यजनं, दानं, कृषिकार्यं, पशुपालनं वाणिज्यं च स्वधर्मः कथितः। शूद्रस्य द्विजातीनाम् उपकारकद्रव्यनिर्माणादिद्वारा परिचर्या, कृषिवाणिज्य-पशुपालनानि, शिल्पकर्म, गायनवादननर्त्तनादि च धर्मत्वेन वर्ण्यन्ते।

अस्मिन् सन्दर्भे गृहस्थधर्मोऽपि सूचितः। गृहस्थः स्ववर्णविहितकर्मानुसारं जीविकानिर्वाहं कुर्यात्। अपि च सजातीय-असमानगोत्रप्रवर-कन्यया सह विवाहं कुर्यात्। वंशरक्षार्थं ऋतुस्नानस्य दशमे द्वादशे वा दिने स्त्रीसंसर्गं कुर्यात्। देव-पितृ-अतिथि-भृत्यानां कृते भोजनादिकं प्रदाय अन्ते शिष्टं भोजनं कुर्यात्।

ब्रह्मचारिधर्मविषये कथितं यत् यः वेदाध्ययनार्थं दण्डादिधारणं कुर्वन् व्रतं पालयति सः ब्रह्मचारी। ब्रह्मचारी नियमितरूपेण वेदाध्ययनं कुर्यात्। यज्ञकार्यं, स्नानं, दिक्षाचरणं, ब्रह्मचर्यपालनं च कुर्यात्। आचार्यस्य निकटे आजीवनं वासः, आचार्यस्य अभावे तत्पुत्रस्य सहाध्यायिनः वा निकटे निवासः तेन करणीयः।

वने प्रकर्षेण तिष्ठति इति वनप्रस्थः। वनप्रस्थ एव वानप्रस्थ कथ्यते। वानप्रस्थः अपि ब्रह्मचर्यं पालयेत्। भूमौ शयनम्, जटाजिनधारणम्, स्नानम्, अग्निहोत्रम्, देव-पितृ-अतिथिपूजनं तथा वन्यभोजनं वानप्रस्थेन करणीयं भवति।

अत्र परिव्राजकधर्मोऽपि प्रतिपादितः। सर्वं परित्यज्य व्रजतीति परिव्राजकः अर्थात् सन्यासी। सः संयतेन्द्रियः भवति। सः स्वाश्रमधर्मं विहाय इतरकर्माणि वर्जयेत्, सर्वथा इतरेषां सङ्गं त्यज्येत्, अनेकत्र भैक्ष्यं च कुर्यात्। परिब्राजकः एकस्य गृहे निरन्तरं भोजनं न कुर्यात्। तस्य अरण्यवासः प्रशस्तः। सः मृत्-जलादिभिः शरीरस्य बाह्यशौचं तथा काम-क्रोधादिवर्जनेन आभ्यन्तरशौचं च विदध्यात्। तत्र अहिंसा, सत्यम्,शौचम्, अनसूया, अनष्ठिरत्वम्, क्षमा च सर्वेषां गृहस्थ-ब्रह्मचारि-वानप्रस्थ-परिव्राजकानां धर्मः भवति। स्वधर्माचरणं स्वर्गसुखाय तथा अपरिमितकालभोग्याय च कथ्यते। तदुक्तं-

तस्मात् स्वधर्मं भूतानां राजा न व्यभिचारयेत्।
स्वधर्मं सन्दधानो हि प्रेत्य चेह च नन्दति।।
व्यवस्थितार्यमर्यादः कृतवर्णाश्रमस्थितिः।
त्रय्या हि रक्षितो लोकः प्रसीदति न सीदति।।[1]

वार्तास्थापना, दण्डनीतिस्थापना च

तत्र चतुर्थेऽध्याये वार्त्तादण्डनीत्योः विद्यात्वं प्रतिपाद्यते। पराशरादिप्रोक्तं क्षेत्रबीजवापादिप्रतिपादकं कृषिशास्त्रं गौतमशालिहोत्रादिप्रणीतं गवाश्वादिपशुपालनं शास्त्रम्, विदेहराजप्रणीतं क्रयविक्रयादिप्रतिपादकं वाणिज्यशास्त्रं च वार्त्तापदेन कथ्यन्ते। सा वार्त्ता धान्यादिप्रदानेनोपकरोति। तत्र वार्त्तया कोशदण्डाभ्यां स्वपक्षं परपक्षं च वशीकरोति। कोशः इति कथनेन धननिचयः, दण्डः इति कथनेन हस्त्यश्वरथपादातिकरूपः। ताभ्यां निजपक्षं शत्रुपक्षं च आत्मनः अधीने स्थापयति राजा।

आन्वीक्षिकी-त्रयी-वार्त्तानां योगक्षेमसाधनो दण्डः। योगः इति कथनेन अलब्धस्य लाभः, क्षेम इति कथनेन लब्धपरिपालनं च; एतयोः साधनोपायः दण्डः कथ्यते। तस्य दण्डस्य नीतिः दण्डनीतिः। दण्डनीतौ लोकयात्रा आयत्ता भवति। अतः जनपालनपरः राजा सर्वदा दण्डप्रणयनशीलः स्यात्। शुक्राचार्यप्रमुखाः अपि लोकवशीकरणाय दण्डस्य प्रशंसां कृतवन्तः। तीक्ष्णदण्डेन प्रजानां पराभवः जायते। युक्तदण्डेन राजा पूज्यते। यदि दण्डव्यवस्था न स्यात् तर्हि जनाः निर्भीकाः सन्तः बलवन्तः दुर्बलान् पीडयन्ति। तस्मात् दण्डधरः राजा सुशासनं विदधाति, प्रजाश्च स्वधर्मकर्माभिरताः सुखेन स्वगृहेषु वर्त्तन्ते। तदुक्तम्-

[1] कौटलीयमर्थशास्त्रम्, ३/१६,१७

चतुर्वर्णाश्रमो लोको राज्ञा दण्डेन पालित:।
स्वधर्मकर्माभिरतो वर्त्तते स्वेषु वेश्मषु।।[१]

उपसंहार:

कौटलीयार्थशास्त्रे विद्यासमुद्देशप्रकरणे प्रतिपादितानां तत्त्वानामवलम्बनेन न केवलं व्यक्ते: समुज्वलव्यक्तित्वनिर्माणे सत्परामर्शा: प्राप्यन्ते, अपि तु राज्यशासनव्यवस्थायां किमपि मार्गदर्शनमपि सम्प्राप्यते। तत्र 'विद्ययाऽमृतमश्नुते' इत्युपनिषद्वचनेन मनुष्य: सद्विद्यया स्वजीवनं सफलयति। तत्र सर्वस्य मूलं विद्या। विद्यया विनयगुण: विकसति। अत: उच्यते- 'विद्या ददाति विनयम्' इत्यादि। तत्र विद्याया: प्रसादेन लोक: सुखी भवति। अत: साम्प्रतिकसमाजे विद्यासमुद्देशप्रकरणस्य प्रासङ्गिकता महत्त्वपूर्णा प्रतिभाति।

सन्दर्भग्रन्था:

१) Kautaliyam Arthasastram - Pt.Kulamani Mishra Sharma, S.K.S.V., Puri, 1986
२) कौटल्य-अर्थशास्त्रम् (पूर्वार्द्धम्) - पण्डित श्रीअनन्तरामकरशर्मा, ओडिशासाहित्यएकाडेमी, भुवनेश्वर-१
३) कौटिल्य-अर्थशास्त्र - आचार्य चाणक्य, राधापाकेटबुक्स, मेरठ, यू.पी

❑❑❑

[१] कौटलीयमर्थशास्त्रम्, ४/१७